

YESEVÎ KÜLLİYESİ

KÂMİL UĞURLU*

Hâce Ahmet Yesevî, şimdiki adı Türkistan olan Yesi şehrinde 1166'da vefat edince büyük bir tören düzenlendi. Bu büyük törenden sonra da küçük bir türbeye defnedildi.¹

Kısa zaman içinde burası bütün Orta Asya'nın en ünlü ziyaretgâhlarından biri oldu. Bütün o çevrelere şifa dağıtan, ümit ve çâreler dağıtan mübarek bir nokta oldu bu küçük türbe. Ünü arttıkça şükran ziyaretleri çoğaldı. Buna rağmen türbenin tevazuunda bir değişme olmadı. Hz. Türkistânî, dergâhında derin bir mahviyet içinde ziyaretçi kabulüne devam etti.

Onun vefatından yaklaşık 330 yıl sonra (milâdi 1395) İmparator Timur, Altınordu Devleti'ni birkaç savaştan sonra tarih sahnesinden indirdi. Bu galibiyetin şükrünü de Hâce Ahmet Yesevî'nin dergâhını onararak "eda etmek" istedi. Bâzı tarihçiler bu kararı farklı yorumlarlar. Timur'un Altınordu'nun perişan edilmesini hem kendi, hem Türk topluluklarının gözündeki ve vicdanındaki aklamak, makul kılmak için böyle bir sebep icad ettiğini söylerler. Bazıları ise, geniş Asya steplerindeki şöhretine, insana korku veren şöhretine mistik bir boyut eklemek için Hz. Türkistânî'den bir yardım niyazı ile bu kararı aldığını iddia ederler.

Her ne düşünceyle yapmış olursa olsun, bu onarım işi, giderek bir "yeniden yapıma" dönüştü. Ve sonuçta, Timur'un ününe boyutlar kazandırarak O'nu bozkırın "en güçlü ve nüfuzlu kişisi" kıldı.

Gerçekten başlangıçta basit bir onarım olarak başlayan inşaat işi, daha sonra, takip sorumluluğu Ubeydullah Sadr'a verilen ve eski türbenin yerine yeni ve muazzam "bir külliye inşaatı" olarak devam etti.

Timur, külliye inşaatının bazı kritik ölçülerini kendisi tesbit etti.² Meselâ "Bakır Kazanlı Oda" olarak ünlenen mekânın ölçülerini, kubbesinin çapını, portalin sağında ve solunda yer alan minarelerin merkezden uzaklığını, yüksekliğini bizzat kendisinin tesbit ettiği bilinmektedir.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Makalede kullanılan resimler N.B. Nurmuhammedov'un *Hoca Ahmet Yesevî Türbesi* adlı eserinden alınmıştır.

² M.E. Masson, *The Mausoleum of Hodja Ahmet Yesevî*, Taşkent 1930.

Ubeydullah Sadr yönetimindeki inşaat hızla ilerledi. Külliye'deki gerek bölümlerin mükemmel koordinasyonu, gerekse iç ve dış bezemelerdeki zorlamasız uyum sebebiyle, inşaat esnasında detaylı çizimlerin ve hâтта maketlerin kullanıldığı kabul edilmektedir.

Timur devri mimarî eserlerinde tesbit edilen prensip ve formlar XV. yüzyıla kadar “metod” olarak aynen kullanılmıştır.

Bu prensip ve formların çıkış noktasında, yani bu mimarî formların geliştirilmesinde kullanılan asimetrik ve geometrik esasların temelinde, Fârâbî'nin ortaya koyduğu matematik prensipler vardır. Daha sonra bu prensipler geliştirilmiş ve hem doğulu, hem batılı yapı ustalarının, matematik disiplini içinde yeni mimarî düşünceler geliştirmeleri sağlanmıştır.

Külliye, plânda dikdörtgen bir kuruluşa sahiptir. 46.5x65 m. ölçülerindedir. Portalin kemeri 18.2 m. yükseklikindedir. Plân asimetriktir. İki katta düzenlenen ve sayısı otuzbeşi bulan bölümlerin tanzimi ana mekânın çevresinde sağlanmıştır. Zamanına göre yenilikler taşıyan bu bölümler, her biri ayrı ayrı ve fonksiyonlarına uygun olarak plânlanmıştır.

Ana kubbenin çapı 18.2 m.dir. Orta Asya'nın en büyük tuğla kubbesidir. İçerden ve dışardan farklı görünüşler veren bu büyük kubbeyi taşıyan duvarlar oldukça zarif kesitlere sahiptir. En kalın yerde ancak 3 m.yi bulur. Sultan Sencer Türbesi'nin, bu harika yapının 17.20 m. çaplı kubbesini taşıyabilmek için 6 m.lik duvarları düşünülürse, bu külliyenin duvarlarının fazla kalın kesitlere sahip olmadığı anlaşılabilir. Yapının yerden en yüksek yeri 37.5 m.dir.

Ana giriş, iki yanda minarelerle desteklenen görkemli bir kemerle süslenmiştir. Kemerin açıklığı 18.2 m. ve yüksekliği 37.5 m.dir. Kemer burçları portalin yan kanatlarını üçgen satırlarla örmekte ve onu tamamlamaktadır.

Girişin sağ ve solunda bulunan minareler ve ana giriş üstüne XIX. yy. da savunma maksatlı oldukça kaba kuleler eklenmiş ve kerpiçle tahkim edilen yapı bir kale haline getirilmişti.³

Girişten sonra ana mekâna geçiliyor. Burası bütün Asya'nın “Bakır Kazanlı Oda” olarak bildiği bölümdür. Adı, burada bulunan ve çapı 2.5 m. olan bir kazandan gelmektedir. Yedi madenin alaşımından meydana gelen bu kazanın içinde devamlı olarak, “Kudukhane”den yani külliye'nin kuyuhanelerinden sağlanan kutsal su bulundurulmakta ve ziyaretçi-

³ N.B. Nurmhammedov, *Hoca Ahmet Yesevî Türbesi*, Kültür Bakanlığı Yayını, 1991.

lere sunulmaktadır. Altmış kova su alan bu kazanın alaşımında altın, kalay, kurşun, bakır, demir, çinko ve gümüş bulunmaktadır.⁴

Bakır Kazanlı Oda da kare plânlıdır. Kubbeyi bir sekizgenin köşelerine yerleştiren kolonlar taşımaktadır. Kubbe içerden 18.2 m. dışardan 20.5 m. çapındadır.

Bakır Kazanlı Oda'dan "Gorhana"ya (Kabir odasına) geçilmektedir. Hz. Türkistânî'nin kabrinin bulunduğu bu bölümü ana mekândan sanat-kârane işlenmiş zarif bir kapı ayırmaktadır. Sefer Usta'nın elinden çıkma olan bu kapı, Türk ahşap işlemeciliğinin şaheserlerinden biridir. Demir bir çerçeve içine alınan bu kapı kayısı ağacındandır. Ahşap kolonlara işlenen Türk desenlerinden, hatta çadırların ahşap kapılarında devamlı tekrar edilen motiflerden hatıralar taşıyan bezemeler erişilmez güzelliğindedir.

Kabir odasının merkezinde Hz. Türkistânî'nin kabri yer almıştır. Açık yeşil, yeşime benzer pırıltılı bir mermer olan sandukanın köşelerinde üç boyutlu oyulmuş, sandukanun ana kütesine bağlı köşe sütunceleri bulunmaktadır. Sanduka 3.25x2.00 m. ölçüsünde, 1.20 m. yüksekliğindedir.

Kabir odası külliyeinin odak noktasıdır. 7.15 m. kenarlı kare bir plâna sahiptir bu mekân. Duvarlarında fazla derin olmayan nişler vardır.

Kabir odasının üstündeki kubbe iki cidarlıdır. İçerden algılanan kubbe esas yapıyı tespit ederken dışardaki dilimli kubbe dekoratiftir.

Duvarlar, kubbe tamburu ve içi çinilerle süslenmiştir.

Külliyeinin mescidi, başlıbaşına bir mimarî anıttır. Dört duvarındaki dört niş ile mekân genişletilmiştir. Duvarlar ve mihrap mükemmel bir çini dekorasyona sahiptir. Mihrabın çerçevesi olarak dolaşan suda Kur'an'dan âyetler bulunmaktadır.

Sekiz koridor ile tamamı birbirinden farklı ve bağımsız bölümlerden meydana gelen yapı, mimarlık tarihi açısından iki özelliği sebebiyle önemlidir:

1. Dinî yapılara "Modulation" fikrini getirmiştir. Külliyeinin ustaları bu sistemi külliyeinin inşaatında ustaca kullanmış ve kusursuz bir kompozisyon sağlamışlardır.

İslâmî düşüncede sadece "bir" sayı vardır ve o da "bir"dir. "Vahdet" esprisinin temelindeki esas budur. Diğer sayıların tamamı bu tek sayının tekrarlanmasıyla başka birşey değildir. Hâce Ahmet Yesevî Külliyesi mo-

⁴ A.g.e.

dülâsyonunda kullanılan modül 60.6 cm.dir.⁵ Projenin bütün hesaplarında bu modülün katları veya askatları, çoğunlukla yarım ve çeyrek ölçüleri kullanılmıştır. Bu suretle mimarî elemanların boyutları tespit edilirken, iç ve dış ölçülerin orantılı olarak gerçekleştirilmesi mümkün olmuştur. Ve bu suretle yapının gerek plân, gerekse üç boyutlu nisbetleri son derece uyumlu olarak tespit edilebilmiştir.

2. İkinci önemli özelliği ise “Küllîye” fikrinin burada ilk defa ve dikkatlice uygulanmış olmasıdır. Daha önce ayrı üniteler olarak ele alınan, öylece inşa edilen birçok bina, bu komplekste birleştirilmiş, birbirini tamamlar şekle sokulmuştur.

Halımhana (imaret, mutfak), Kudukhana (kuyuhane), Aksaraylar (kütüphane), Mescit, Gorhana (türbe), çilehaneler gibi farklı birimleri toplamak fikri ilk defa bu (sistematik) burada uygulanmıştır. Daha sonra Mimar Sinan bu konuyu doruğa ulaştırmıştır.

Küllîye, gerek iç bezeme gerekse dış tezyinat olarak, yine Asya'daki Türk Sanatının şaheserlerinden biridir.

Dış duvarlar, prensip olarak üçe bölünmüştür. En üstte plâstik değeri yüksek, ustaca istif edilmiş yazı elemanı kullanılmıştır.

İkinci bölümde geometrik düzenlemeler içinde yine yer yer yazının kullanıldığı ve geometrik desenlerin ağırlıkta olduğu bir kısım yer alır.

En alt ise kaidedir. 1.85 m. yükseklikte devam eden taş panele çinilerle kompozisyonlar işlenmiştir.

Yazılar mavi çinilerle işlenmiş, mor renkli sırlarla konturlanmıştır. Yazı tipleri çoğunlukla kûfidir. Sırlı tuğlalar dikey, sırsız tuğlalar yatay kullanılmıştır. Daha sonra Selçuklu Sanatında devam eden bu sistem, zaman içinde Türk yapı ustalarına sonsuz çözüm ve dekorasyon alternatifleri sunmuştur.

Küllîyenin üç cephesinin bezemesini yapan kişinin Hoca Hasan El Şirazi olduğu ve bezemenin Hicri 800 (milâdi 1397) tarihinde yapıldığı, kuzeydoğu cephesinde, yazıların bittiği yerde kitabe olarak işlenmiştir.⁶

Kabir odasının dilimli kubbesini ise Şems Abdülvahab El Şirazi'nin döşediği, yine bir kûfi kitabeye bezemeye işlenmiştir.⁷

⁵ A.g.e.

⁶ A.g.e., s. 9.

⁷ A.g.e., s. 9.

Bu arada şunu kaydetmek gerekmektedir: Ana girişin inşaatı Timur'un sağlığında tamamlanamamıştır. Hicri 1000 (milâdi 1583) yılında, inşaatı tamamlamak Buhara Emiri Abdullah Han'a kismet olmuştur. Şu anda portalin sövelerinde ve kemerin yüzeyinde görülen ahşap uzantılar, o zamandan kalmadır ve iskele elemanlarıdır.

Namaz kılınan mekânda (Mescid'de) Rus İhtilâline kadar, Cuma namazları sonrası zikirler yapıldığı bilinmektedir. Kaynaklar Nakşibendî tarikati usulüne göre yapılan zikirlerde ikinci halkanın ayakta durduğunu, zikrin belirli yerlerinde *Dîvan-ı Hikmet*'ten hikmetler okunduğunu kaydetmektedirler.

İhtilâlle birlikte, külliyeinin içindeki aktivite de durduğundan yapıda bazı dökülme ve çatlama görülmeye başlanmıştır.

Kazakistan ilgililerinin yaptırdıkları zemin araştırmalarında, temelde su kaçakları tespit edilmiş ve önleyici tedbir olarak drenajlar tesis edilmiştir. Fakat bu çabalar beklenen ölçüde faydalı olmamış, yapıdaki tasman ve çatlama devam etmiştir. Son olarak Türkiye Vakıflar İdaresi'nin teknik ve finans yardımıyla restorasyon çalışmaları başlatılmıştır.

1993 yılının "Hâce Ahmet Yesevî'ye Saygı" yılı kabul edilmesi bu değerli külliyeinin kurtarılması için ciddi bir vesile olabilir.

Ve bu fırsat mutlaka değerlendirilmelidir.

1. Külliye'nin genel görünüşü. İhtişamlı taç kapının nisbetini, önündeki otomobil ve insanlardan tahmin etmek mümkündür.

Aslı 12. yy.da mütevazi bir türbe olarak inşa edilen yapı 15. yy.da bugünkü boyutlarına getirilmiştir.

2. Külliye'ye gelenleri, taç kapıdan önce Rabia Hatun'un restore edilmiş türbesi karşılar. Rabia Hatun, Emir Timur'un torunlarından.

Kamil Uğurlu

3. Bu bezeme külliyesi üç cepheden kucaklamaktadır. Beyşehir Kubâd Âbâd çini bezemeleri ile benzerlikler taşıyan bu kuşak, türbe-dergâha farklı bir mimarî nisbet getirmektedir.

4. Cephelerdeki bu orijinal panolar sırlı ve sırsız tuğlaların farklı istifleriyle sağlanmıştır.

5. Ana kubbenin altındaki Bakır kazan. Daha önce Hermitage'da bulunan bu kazan, şimdi gerçek yerine konulmuştur.

6. Ana mekândan Gorhana'ya (Hz. Yesevi'nin kabrinin bulunduğu oda) geçit veren kapıdan bir detay.

Kamil Uğurlu

7. Hz. Yesevi'nin sandukası. Yeşim taşına benzeyen sandukanın üzerine çoğu zaman genç kızlar çeyizlerini sererler ve onun ruhaniyetinden niyazda bulunurlar.

8. Kabir odasının (Gorhana) üzerindeki zarif kubbe. Türkistan mimarisinin sık sık tekrarladığı dilimli kubbe tipi, burada doruğa ulaştırılmıştır.